

KIRIKKALE
UNIVERSITY
FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES

AZERBAIJAN
INSTITUTE OF
THEOLOGY

KIRIKKALE UNIVERSITY
ISLAMIC COUNTRIES
RESEARCH CENTER

SUNAN KALIJAGA
YOGYAKARTA

MONGOL DOYORI QRIN
TOBIHI FONDU

İSLAM MEDENİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ SEMPOZYUMU

المؤتمر الدولي الثاني للعيش المشترك في الحضارة الإسلامية

BİLDİRİ TAM METİN KİTABI PROCEEDING BOOK كتاب الأبحاث الكاملة

5 - 7 EKİM | OCTOBER 2023

KIRIKKALE | TÜRKİYE

Grafiker
YAYINLARI

2. Uluslararası “İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Tecrübesi” Sempozyumu

Bildiri Tam Metin Kitabı

Editörler:

Prof. Dr. Şahin AHMETOĞLU

Doç. Dr. Aqil ŞİRİNOV

Doç. Dr. Adem YILDIRIM

Doç. Dr. Mesut CEVHER

Editör Yardımcıları:

Arş. Gör. Büşra OĞUZ

Arş. Gör. Emine Büşra ARICI

Arş. Gör. Fatıma Zehra ÖĞÜTCÜ

Arş. Gör. Şeyma DEMİRTAŞ

Arş. Gör. Abdullah Enes AYDIN

Arş. Gör. Muhammed UÇ

İnternet Sitesi: sempozyumbyt.kku.edu.tr • <https://iifsempozyum.com.tr/en/home/>

E-posta: sempozyumbyt@kku.edu.tr

Telefon: +90(318) 357 30 12

Faks: +90(318) 357 38 09

İrtibat Adresi: Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kampüs,
71450 Yahşihan /Kırıkkale

1. Baskı

Mayıs, 2024 / Ankara

ISBN: 978-625-6444-36-2

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 501

Web: grafikeryayin.com

Kapak, Sayfa Tasarımı, Baskı ve Cilt

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık

Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

Oğuzlar Mahallesi

1396. Cadde No: 6/A

06520 Balgat-ANKARA

Tel : +90 312. 284 16 39

Fax : +90 312. 284 37 27

E-mail : grafiker@grafiker.com.tr

Web : grafiker.com.tr

Matbaa, Satış, Yayınevi, Sertifika No: 46683

Kitabın hukuksal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

Her hakkı saklıdır. Bu kitabın hiçbir kısmı yayıncısının yazılı izni olmaksızın elektronik veya mekanik, fotokopi, kayıt ya da herhangi bir bilgi saklama, erişim sistemi de dahil olmak üzere herhangi bir şekilde çoğaltılamaz.

FARKLI KİMLİKLERİN BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİNE KATKISI BAĞLAMINDA TAHA ABDURRAHMAN'IN İSLAMÎ EYLEM TEORİSİNİN MAHİYETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	597
<i>Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz</i>	

السلطان محمد الفاتح (1481-1451) ونصارى القسطنطينية أنموذج من التاريخ الإسلامي في بناء دولة التعايش السلمي	615
<i>Hind Fahri Said</i>	

AZERBAIJAN CUMHURİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ BAĞLAMINDA BAKÜ DAĞ YAHUDİLERİ CEMAAT BAŞKANI MİLİKH YEVDAYEV'İN "AMERICAN JEWISH JOURNAL"DAKİ MAKALELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	627
<i>Cabir Osmanlı</i>	

التَّعَايُشُ الْعِلْمِيُّ لِلْعُلَمَاءِ الْقَزَاقِ مَعَ الْمُؤَلِّفِينَ الْعَرَبِ	645
<i>M. Rızık Sheir</i>	

OSMANLI'DA BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNDE DİNİ MUSİKİNİN ROLÜ	653
<i>Mustafa Asım Akkuş</i>	

AĞ TOPLUMUNDA BİR ARADA YAŞAMA: İSLAM AHLÂK DÜŞÜNCESİ PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME	665
<i>Tuba Nur Umut, Mete Akcan</i>	

تضمين كتب تعليم العربية للناطقين بغيرها مفاهيم التعايش في ضوء الثقافة الإسلامية	681
<i>Mahmud Khalefullah</i>	

DİN EĞİTİMİNİN BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNE KATKILARI	691
<i>İdris Ertürk</i>	

SEMPOZYUM DEĞERLENDİRME YAZISI

2. ULUSLARARASI "İSLAM MEDENİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ" SEMPOZYUMU'NUN ARDINDAN	711
<i>Musab Aydın</i>	

DİN EĞİTİMİNİN BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNE KATKILARI

Dr. Öğretim Üyesi İdris Ertürk*

Öz

Birlikte yaşama konusu, insanlığın var oluşundan bu yana tüm insanları ilgilendiren önemli bir olgudur. Bu olgu, toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle olan münasebetlerinin belli şart ve kurallara uyması, üstlendiği sorumlulukları ve ödevleri yerine getirmesi ve diğer fertlere karşı tutum ve davranışlarında toplum değerlerine dikkat etmesiyle sürdürülebilir. Din, toplumsal yaşamda insanlar arası münasebetleri düzenleyen kurallar koyan, bunun yanında insanın duygu ve düşüncelerini kuşatan, ondaki fedakârlık, cömertlik ve merhamet gibi iyi duyguları harekete geçiren, aynı şekilde bu kavramların zıttı sayılabilecek bencillik, cimrilik ve zulüm gibi kötülüklerden insanı korumak için ilkeler belirleyen bir sistemdir. Din eğitimi ise, din tarafından belirlenen ilkelerle farklı dinî inançlara sahip insanların bir arada yaşayabilmesi için gerekli olan bilgi ve becerileri öğreten bir eğitim programıdır. Bu eğitim programı, insanların birbirlerini anlamalarını, değerlerine, inançlarına ve yaşam tarzına saygı göstermelerini ve birbirlerine karşı hoşgörülü olmalarını sağlar. Bu açıdan bakıldığında bir arada yaşama konusu doğrudan din eğitiminin konusudur.

Bu çalışmada, din eğitiminin birlikte yaşama kültürüne katkılarının üzerinde durulacaktır. Yapılan taramalarda konuyla ilgili kısmî çalışmalar olduğu görülmüştür. Çalışmada literatür taraması yöntemiyle elde edilen veriler tahlil edilerek, din eğitiminin bir arada yaşamaya katkısı farklı açılardan

* Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye. idriserturk@hotmail.com

değerlendirilmiştir. Din eğitiminin, farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşayabilmesi için gereken bilgi ve becerileri öğreten; insanların farklı dinlere sahip oldukları durumlarda, diğer insanların inançlarını anlamalarına, birbirlerine saygı duymalarına ve farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamasına, birbirleriyle daha iyi iletişim kurmalarına ve birbirlerinin duygularını anlamalarına yardımcı olan; bunun da birlikte yaşamayı kolaylaştıran bir unsur olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Birlikte Yaşama, Toplum, Değerler

GİRİŞ

İnsan, hayatının devamı için değişik ihtiyaçları olan bir varlıktır. Yeme, içme ve dinlenme gibi biyolojik ihtiyaçlar bunların başında gelir ve bu ihtiyaçları belli süre karşılanmadığında insanın hayatı sonlanabilir. Bununla birlikte insanın ihtiyaçları sadece biyolojik ihtiyaçlarla sınırlı değildir; yapısı gereği insan başka şeylere de muhtaçtır. İnanma, bağlanma, güvende olma, kendini gerçekleştirme ve sosyal ilişkiler kurma bu ihtiyaçlardan bazılarını oluşturur.

İnsan, aynı zamanda sosyal bir varlıktır. Bu nedenle sosyal ihtiyacı gereği başka insanlara da ihtiyaç duyar. Her ne kadar bu ihtiyacının karşılanmaması, hayatının devamı için gerekli biyolojik ihtiyaçları gibi zaruriyat nevinden olmasa da tek başına bir hayat sürdürmesi kolay değildir.

Doğal olarak her ihtiyacın karşılanmasının insana yüklediği belli sorumluluklar vardır. İnsanın bu sorumlulukların farkında olup gereğini yerine getirmesi sağlıklı bir hayatın temel esasıdır. Özellikle kendi cinsleri ile kurduğu ilişkilerin boyutu, şekli, kuvveti vb. faktörler, insanın hem kendisi hem de diğer insanların yaşam kalitesi adına önemli hususlardır. Birlikte yaşama veya toplumsal hayat olarak isimlendirilebilecek bu durum, belli sorumlulukları yerine getirmeyi gerektiren ve sağlık bir hayat ortamının oluşması için mühimdir.

AMAÇ VE ÖNEM

Bu çalışmada, din eğitiminin birlikte yaşama kültürüne katkılarının üzerinde durulacaktır. Birlikte yaşamak nedir, getirdiği sorumluluklar

nelerdir? Birlikte yaşamayı güçlü kılacak etmenler hangileridir? Bu etmenleri hangi unsurlar etkilemektedir? Özellikle de konumuz olan “din eğitiminin” bir arada yaşamayı etkileme gücü nedir? Çalışmada bu sorulara cevap aranacaktır. Bu doğrultuda öncelikle “birlikte yaşama” kavramına değinilecek, din eğitiminin bir arada yaşamaya katkısı farklı açılardan değerlendirilecektir. Din eğitiminin, farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşayabilmesi için gereken bilgi ve becerileri öğreten; insanların farklı dinlere sahip oldukları durumlarda, diğer insanların inançlarını anlamalarına, birbirlerine saygı duymalarına ve farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamasına, birbirleriyle daha iyi iletişim kurmalarına ve birbirlerinin duygularını anlamalarına yardımcı olan; bunun da birlikte yaşamayı kolaylaştıran bir unsur olduğu anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıca doğrudan din eğitiminin konusu olan ahlak, saygı ve barış eğitimlerinin birlikte yaşama kültürüne katkı yönü üzerinde durulacaktır. Çalışma din eğitiminin, din ve değerler eğitiminin yanı sıra sosyal yaşama da katkısını gösterme adına önemli olduğu düşünülmektedir.

YÖNTEM

Yapılan taramalarda konunun farklı yönlerini ele alan birtakım çalışmaların olduğu görülmüştür. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak benzer ve farklı çalışmalardan elde edilen veriler tahlil edilerek, din eğitiminin bir arada yaşamaya katkısı farklı açılardan değerlendirilecektir.

1. BİRLİKTE YAŞAMA VE DİN

Bir arada yaşama, aynı toplumda yaşayan farklı din, dil, ırk, etnik köken, kültür, cinsiyet, cinsel yönelim veya siyasî görüşe sahip insanların barış ve uyum içinde birlikte yaşaması anlamına gelir. Birlikte yaşama konusu, insanlığın var oluşundan bu yana tüm insanları ilgilendiren önemli bir olgudur. Bu olgu, toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle olan münasebetlerinin belli şart ve kurallara uyması, üstlendiği sorumlulukları ve ödevleri yerine getirmesi ve diğer fertlere karşı tutum ve davranışlarında toplum değerlerine dikkat etmesiyle sürdürülebilir. Bu olgunun alt yapısı, birtakım hukukî, idarî ve siyasî ilkelerin yanı sıra barış, hoşgörü ve adalet gibi evrensel değerlerle beslenmelidir. Zira bu değerler, birlikte yaşama olgusunun temel kodlarını oluşturur (Güneş, 2018, 834).

İnsanlığın varoluşuyla eş zamanlı olarak ortaya çıkan din, tarihin her devrinde fertleri ve toplumları etkileyen en önemli kurumlardan biridir. Kutsal ile kurulan bağ nedeniyle insan, zaman ve tarih üstü olma eğiliminde olan din, bireysel ve toplumsal koşulların yaşandığı durumlarda tezahür ettiği için aynı zamanda bir toplum olayı olarak ortaya çıkar. Dinin sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir karakter taşıması, onun diğer toplum olaylarıyla karşılıklı ilişki içinde olması, din olaylarının belli ölçülerde toplumsal ve kültürel değişkenlere bağlı olmasından kaynaklanmaktadır (Günay, 1998, 211-212).

Din aynı zamanda evrensel bir olarak, insanı içten ve dıştan kuşatıp duygu, düşünce ve davranışlarına yön veren en önemli değer kaynaklarından biridir. Dinler, müntesiplerine farklı toplumsal olaylara karşı izleyecekleri tutumları belirleyen belirli bir zihniyet ve dünya görüşü sunar. İnanç sahipleri, bu zihniyet sayesinde tabiata, eşyaya, insanlara ve sosyal olaylara karşı bir tavır ve tutum belirlerler. Dinler, mensuplarında oluşturduğu bilinçle onların tutum ve davranışlarını etkileyerek sosyal hayatı yönlendirir; bir yandan bireysel ve sosyal eylemlerin meşruluğunu sorgularken, diğer yandan bu tür eylemler için bir itici güç oluşturur (Aşlamacı, 2016, 468).

Din, dil, etnik köken gibi unsurlar gerek bireylerin gerekse toplumların dünya görüşlerini ve hayatı anlamlandırma biçimlerini etkileme gücüne sahiptir. Bu unsunlar, toplumda farklılaşmanın, bazen de çatışmaların oluşmasına sebep olabilmektedir. İnsan, bu farklılıklardan bazılarını değiştirebilecek kabiliyettedir. Ancak insanın yaratılıştan gelen farklılıkları değiştirmesi mümkün gözükmemektedir. Aslında bu tür farklılıklar insanlar için bir zenginliktir. İslam dini, insanlar arasındaki bu farklılıkları kendi inanç ve dinamikleri içinde tanımlar; farklılıkların bireylere yarar sağlayacak hikmetlerinin bulunduğuna, bu sebepten ayrımcılığa gidilmesinin kabul görmeyen bir fiil olduğuna vurgu yapar. Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde bu vurgu açıkça görülmektedir. Örneğin Hucurat suresinde *"Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık. Birbirinizle kaynaşmanız için sizi toplumlara ve topluluklara ayırdık. Şu bir gerçek ki, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır."* (Hucurat, 49/13) buyrulur, farklı yaratılmanın "kimlik edinme, bu kimlikle tanınma

ve tanışma”daki işlev ve hikmeti onaylanırken farklı sosyal ve etnik gruplara aidiyetin üstünlük aracı olarak kullanılması reddedilmektedir. Aynı şekilde ayette insanın onur ve saygınlığının kaynağı, kendi iradesi ile elde etmediği etnik mensubiyete değil, bilakis kendi irade ve çabasıyla elde ettiği evrensel değerlere bağlanmaktadır. Ayetteki “etka” kelimesinin ifade ettiği takva kavramı, evrensel değerleri, erdemleri edinme ve bunların zıtlarından titizlikle kaçınma ve sakınmayı ifade etmektedir (Karaman vd., 2008, 5/97-98).

İslam peygamberi Hz. Muhammed (sav.) de “Veda hutbesi” adıyla meşhur konuşmasında “Ey insanlar! Şunu iyi biliniz: Rabbiniz birdir, atanız birdir. Arapların başka bir ırka, başka ırkın da Arap olanlara, beyaz tenlinin siyahî olanlara, siyahîlerin de beyaz olanlara, dindarlık ve ahlâk üstünlüğü dışında bir üstünlüğü yoktur.” (Ahmet b. Hanbel, 1992, 5/411) sözleriyle tüm insanların yaratılış itibarıyla aynı kaynaktan geldiğinin; ten rengi ve etnik köken itibarıyla kimsenin kimseye karşı bir üstünlüğünün olmadığını, gerçek üstünlüğün dindarlık ve güzel ahlakta olduğunun altını çizmiştir.

Farklı bir perspektiften bakılırsa, dinin her zaman toplumda uzlaştırıcı, birleştirici ve özgürlükçü bir anlayışla düzenlediğini, toplumu bir arada tutabildiğini ifade etmek güçtür. Zira din temelli farklılıklar, cehalet ve diğer etkenlerin tesiriyle bazen sosyal bütünleşmeyi tehdit eden bir niteliğe de dönüşebilmektedir. Din, kendi içinde birlik, beraberlik ve huzurun devam etmesi gereken bir toplumsal yaşam önerse de, inananlar tarafından dinin doğru bir şekilde anlaşılamayıp içselleştirilememesi, sosyal bütünleşmeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Örneğin, dinde adalet, özgürlük, insan haklarına saygı, barış ve hoşgörü gibi temel ilkelerin teşvik edilmesine rağmen, dinin kendisi bazen bu ilkelerin ihlal edildiği bir dayanak olarak kullanılabilir. Bu noktada dinler, hem karşılıklı ortak anlayışın geliştirilmesinde hem de çatışma yaratmada tetikleyici olabilmektedir. Bununla birlikte, dinin toplum içindeki yapıcı ve birleştirici gücünün, ihtilaflara sebep olan parçalayıcı fonksiyonundan çok daha fazla olduğunu belirtmek gerekir (Yılmaz, 2010, 73-101).

İnsanın düşünsel geleneklerinin tümünde bir toplumsal varlık olarak kabul edilmesi, muhtemelen “öteki” ile kurulan iletişimin, benliğin temel bir ögesi olmasından kaynaklanmaktadır (Özcan, 2016, 531-

544). Ancak insan gerek doğası gerekse sonradan elde ettiği farklılıklar üzerinden diğerini/ötekini değiştirmeye çalışmakta, onu kendi gibi olmaya zorlayarak kontrol etme cihetine gidebilmektedir. Bu tür biçimlendirme yönelimleri, bölgesel ve küresel ölçekte çatışmaların yaşanmasına, ferdî, içtimaî ve siyasî düzeyde ayrımcılığın, ötekileştirmelerin, şiddet manzaralarının hatta büyük savaşların yaşanmasına neden olmaktadır. Tarihî tecrübeler, pek arzu edilmese de şiddet ve bir arada yaşam, çeşitli zaman ve zeminlerde çok defalar karşı karşıya geldiğini göstermiştir. Böylesi durumlarda bir arada yaşama tecrübesinin nihayete ermesi ya da sancılı süreçlere dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. O zaman bu tecrübe, bir arada yaşamaktan ziyade, kimi zaman diğer inançlara katlanma, kimi zaman onları kollama, kimi zaman da onlara hayat hakkı tanımama noktasına evrilmiştir (Güneş, 2018, 834).

Günümüzde bazı bölgelerde dinlere bağlı çatışmaların ortaya çıkması nedeniyle ciddî sorunlar yaşandığı açıktır. Bu durum, özellikle İslam coğrafyasında, Müslümanlar arasında ve diğer inanç sahipleriyle ilişkilerinde çatışmalar şeklinde kendini göstermektedir. Son yarım asırda Pakistan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Lübnan ve Libya ve diğer Müslüman topraklarında bunun acısı ziyadesiyle yaşanmıştır, hâlâ da yaşanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim, başta Müslümanlar olmak üzere tüm insanların mutluluk ve huzur içinde yaşamaları için gönderilmiş ilahî bir kitaptır. Bu kitap, Müslümanların kendi içinde ve farklı inançlara, düşüncelere karşı nasıl bir duruş sergilemeleri gerektiğini belirleyen ilkeler koymuştur. Söz konusu ilkelerden biri de Fetih Suresi 29. ayetinde geçen, Müslümanların birbirlerine ve ötekilere karşı duruşunu belirleyen ilkedir. Buna göre Müslümanlardan, birbirlerine karşı müşfik ve merhametli, düşmanlarına karşı gerektiğinde şedit ve kuvvetli olmaları istenmektedir. Ne var ki Müslümanların tabir-i caizse bu ilkeyi tersinden okuyup şiddeti birbirlerine karşı kullanmaları acı bir tezahürdür. Kimi örgütlerin "cihat", "Hizbullah" gibi bazı İslamî değerleri kendine isim yapması, hatta bununla da yetinmeyip bizzat "İslam" ifadesini örgütleriyle terkip hâline getirerek işledikleri cürümleri, şiddet uygulamalarını ve cinayetleri İslam adına yaptıklarını belirtmesi meselenin diğer bir vahim yönünü oluşturmaktadır.

Diğer inanç mensupları tarafından Müslümanlara yönelik ve doğrudan can kaybına neden olan tutumlar ise bu sıkıntıların farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Bir arada yaşamı tehlikeye atan ve zaman zaman küresel krizlere evrilen bu sorunların, temelde üç nedenden kaynaklandığı söylenebilir. Bunlar ekonomik, siyasî ve dinî nedenlerdir (Güneş, 2018, 840). Her biri müstakil bir araştırma konusu olabilecek nitelikteki bu sebepler, özellikle 19. yüzyıldan itibaren dünyanın genelinde birlikte yaşama kültürünü çökerten temel etmenler olmuştur. 20. Yüzyılda yaşanan iki büyük savaşta milyonlarca insan bu nedenlerle hayatını kaybetmiştir. Öte yandan batı toplumlarında özellikle ABD'deki 11 Eylül 2001'deki saldırı sonrasında İslam'a ve Müslümanlara karşı tutumların artmasıyla durum farklı bir boyuta taşınmıştır. Kimin tarafından gerçekleştirildiği ya da arkasındaki odakların henüz netleştirilemediği bazı saldırı, suikast vb. olayların Müslümanlara yıkılmaya çalışılarak Müslümanların mabetlerine, işyerlerine saldırıların yanında bireysel ve toplumsal anlamda da ayrımcı ve ötekileştirici uygulamalar artmıştır. Örneğin, ABD'deki malum saldırı, sonra Fransa'da 7 Ocak 2015 tarihindeki Charlie Hebdo saldırısını (Şeker- Yağız, 2015, 189-211) bahane eden bir Amerikan rahip 11 Eylül tarihini "Kur'an Yakma Günü" ilan edip her yıl aynı tarihte Müslümanları hem rencide eden hem de kışkırtan Kur'an yakma eylemini gerçekleştirmiştir (Sabah, 10 Ocak 2024). Yine Danimarka ve Hollanda'da Müslümanlara ait mezar ve camilerin tahrip edilmesi, İsviçre'de ve genellikle Batı ülkelerinde cami yapımlarına karşı yapılan yürüyüş ve saldırılar, 2012 yılında gösterime giren "Müslümanların Masumiyeti" filmiyle birtakım medya ve film sektörünün Müslümanlar aleyhine başlattığı propagandalar (Anadolu Ajansı, 2012, 20 Ocak 2024) 2014 Ekim ayında Almanya'da kurulan PEGİDA'nın İslam ve Müslümanlara karşı düzenlediği gösteriler (Anadolu Ajansı, 2012, 20 Ocak 2024) buna örnek verilebilir. Bu türden lokal saldırıların yanında neredeyse bir asırdır İsrail'in Filistin'deki Müslümanlara yaptığı planlı ve programlı zulümler, katliamlar, Ermenistan'ın 1992 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki soykırımları, Çin'in Uygur Türklerine uyguladığı baskılar, öldürmeler, ABD'nin başını çektiği müttefiklerin Irak ve Afganistan'da öldürdüğü yüzbinlerce masum Müslüman, ülkemizde batının finanse ettiği PKK'nın, Suriye ve Irak'ta DAİŞ'in, Nijerya, Kamerun ve Çad gibi

ülkelerde Boko Haram gibi terör örgütlerinin Müslümanlara karşı katliamları çarpıcı örnekler olarak gösterilebilir. Sadece 2023 sonlarında başlayan katliamda Filistin’de 23bini (Anadolu Ajansı, 10 Ocak 2024) aşkın masum insanın tüm dünyanın gözü önünde çoluk-çocuk demeden İsrail tarafından acımasızca katledilmesi bile söz konusu sebeplerin ne kadar ölümcül sonuçlar doğurabildiğini göstermeye kifayet edecektir.

Görülen o ki, bu tür çatışma gerekçeleri gitgide daha da tehlikeli bir hâle evrilmektedir. Ülkelerin ya da ülke içinde farklı anlayışa sahip toplulukların kendi aralarındaki çatışmalar, savaşlar, yalnızca kendi bölgelerindeki yangını alevlendiren bir durum olarak görülmemelidir. Şayet devlet yönetimlerinde söz sahibi siyasetçiler, bilim ve kültür insanları, kanaat önderleri düşünce ve yorumlardaki farklılıkları bir kenara bırakıp ahlakî ve evrensel değerler üzerinde buluşamazsa, problemlere çözüm üretemezse, değerler ve inanç biçimleri kültürel bir öge olmaktan öteye geçemez (Köylü, 2006, 111). Bunun yanı sıra hem kendi inancımız hem de diğer inançlarla ilişkilerimiz daha da problemlili bir hâl alabilir.

698

Günümüzde birlikte yaşam gerek bireylerarası, gerekse toplumlararası münasebetlerde huzur ve barışın temini adına vazgeçilmez bir değerdir. Bu gerçek kabul edilip önemsendiği ölçüde mutabakat gerçekleşebilir, bireyler ve toplumlar arasında bir denge sağlanabilir, huzur ve barış ortamı yaratılabilir. Aksi takdirde çatışma ve kavgalar kaçınılmaz gözükmektedir. Bu noktada yapılacak bilimsel çalışmaların birlikte yaşama kültürüne ve ahlakına dair bilinç oluşturma adına önem arz ettiğini ifade etmek gerekir (Gafarov, 2017, 16). Zira insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek sadece birtakım kanunî düzenlemelerle sağlanamaz. Kanuna göre hareket etmek de bir bilinç işidir. Bu bilinci sağlamak da eğitimle mümkündür. Dolayısıyla söz konusu düzenlemelerin yanı sıra, toplumda bir arada yaşama inancını, ahlakını ve kültürünü oluşturmak, bu alandaki tarihî deneyimleri yeniden canlandırmak ve bu bilinci kazandıracak eğitime ihtiyaç olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

2. BİRLİKTE YAŞAMA VE DİN EĞİTİMİ

Bir arada yaşama, bir dizi süreçlerden oluşur. Bu süreçlerden bazılarının yürütülmesi pek de kolay değildir. Bir arada yaşam

sürecinin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için birtakım hukukî, siyasî ve idarî prensiplerin oluşturulması, bunun yanında bir arada yaşamının temel kodları diyebileceğimiz evrensel değerlerin bireylere ve toplumlara kazandırılması gerekir (Güneş, 2010, 834).

Dinin birlikte yaşamının temelini oluşturan değerleri ve insanlar arasındaki münasebetleri düzenleyen ilkeleri ve kuralları bünyesinde barındırdığını daha önce de ifade etmiştik. Bu özelliği sayesinde din, insanlara ortak bir amaç ve kimlik duygusu sağlayarak birliktelik duygusunu güçlendirir, insanlara ahlak ve etik değerler kazandırarak birlikte yaşamının temelini oluşturur. Ayrıca din, insanlara yardımlaşma ve dayanışma duygusu kazandırarak toplumsal barış ve huzuru destekler. Tüm dinler, sevgi, barış, hoşgörü, dürüstlük, adalet, merhamet ve yardımseverlik gibi evrensel değerleri vurgular. Bu değerler, farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamasını kolaylaştırır, insanların birbirlerine saygı duymalarını ve birlikte uyum içinde yaşamalarını sağlar. Yine bu değerler, insanların birbirlerine yardım etmelerini ve toplumda birlikte yaşamalarını kolaylaştırır. Ancak inanç ve inançlara saygının toplumun özüne işlemesi, bir arada yaşamının temel kodları olan değerlerin aslında dinin özünde var olduğunun benimsetilmesi kendiliğinden olacak bir şey değildir. Bu noktada eğitim, özellikle de din eğitimi önemli bir sorumluluk üstlenmektedir.

Din eğitimi, bireylerin kendi dinlerini ve diğer dinleri daha iyi anlamalarını sağlayan bir süreçtir. Bu anlayış, birlikte yaşamının temelini oluşturan saygı, hoşgörü ve empati gibi değerlerin gelişmesine katkıda bulunur. Bu sayede bireyler, farklı inançlara sahip insanlara daha fazla saygı duymayı ve hoşgörülü olmayı öğrenirler.

Dinler, farklı inanç ve değerlere sahip olsalar da ortak değerler ve hedefler de paylaşırlar. Din eğitimi, bu ortak değerleri ve hedefleri vurgulayarak, farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamasını kolaylaştırır. Din eğitimi, bireylere farklı inançlara sahip insanlarla etkili iletişim kurmayı ve çatışmaları barışçıl bir şekilde çözmei öğretir. Bu beceriler, birlikte yaşamının önemli bir parçasıdır.

Din eğitimi, özellikle çoğulcu toplumlarda birlikte yaşamaya daha fazla katkı sağlar (Aydın, 2009, 9-30). Çoğulcu toplumlarda, farklı inançlara sahip insanlar bir arada yaşamak zorundadır. Din eğitimi, bu farklı

inançlara sahip insanların bir arada uyum içinde yaşamalarını kolaylaştıran önemli bir araçtır.

Din kaynaklı farklılıkların bir çatışma kaynağı olmaktan çıkması, dinin toplumdaki tüm bireylere doğru ve yeterli düzeyde barış mesajlarını öğretmesiyle mümkündür. Bu nedenle dinin doğru bir şekilde anlaşılması ve insanlara doğru bir şekilde aktarılmasında, sunulan din hizmetlerinin ve din eğitimi-öğretiminin kalitesi büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda dinin barış mesajlarının, toplumda bir arada yaşayan insanların dini farklılıkları anlamalarına, değerlendirmelerine ve bu farklılıklara saygı göstermelerine yardımcı olacak şekilde hem örgün hem de yaygın eğitim yoluyla ulaşması gerekmektedir (Aşlamacı, 2016, 469-470). Bunun için de bazı adımların atılması gereklidir. Bunlardan birkaçını ifade etmek gerekirse;

1. Din eğitimi, farklı inançlara sahip insanların bir arada öğrenmesine imkân sağlayacak şekilde düzenlenebilir. Bu sayede bireyler, farklı inançlara sahip insanlarla doğrudan iletişim kurma ve onları tanıma fırsatı yakalarlar.

2. Din eğitimi, eleştirel düşünme ve sorgulama becerilerini geliştirmeye odaklanacak şekilde düzenlenebilir. Böylelikle bireyler, kendi inançlarına ve diğer inançlara eleştirel bir şekilde bakmayı öğrenirler.

3. Din eğitimi, toplumsal sorumluluk ve dayanışma bilincini geliştirmeye odaklayacak şekilde düzenlenebilir. Bu sayede bireyler, farklı inançlara sahip insanlarla birlikte yaşamının önemini kavrarlar.

Bütün bunların gerçekleşebilmesinde izlenene eğitim politikalarının ve uygulanan programlarının niteliği elbette önemlidir. Bununla birlikte meseleyi sadece politika ve programlarla çözmek mümkün gözükmemektedir. Bu noktada inanç sahiplerinin de önemli sorumlulukları vardır. İnananlar, kendi dinlerinin sadece inanma ve ibadet gibi taleplerini ifa etmekle yetinmeyip dinlerin de kabul ettiği evrensel insanî değerleri hayata geçirmelidirler. Böylelikle inanç ve ibadetler daha anlamlı bir hâle dönüşecek; ayrıca inanç ve ibadetler farklı olsa da değerler, bir arada yaşamının ortak buluşma noktası hâline gelecektir (Güneş, 2010, 840-841). Bu değerlerin benimsetilmesinde, inanç sahiplerinin gerek kendi inançlarından olanlara gerekse farklı inanç mensuplarına karşı tutum ve

davranışlarının sağlıklı bir zemine oturmasında din eğitiminin rolü büyüktür. Zira bireylerin birbirilerine, inançlarına ve değerlerine saygısı sağlıklı bir eğitimle sağlanabilir. Din ve dinlerle ilgili bilgiler yine eğitimle, özellikle din eğitimiyle kazandırılabilir.

Birlikte yaşama kültürünün oluşmasında din eğitiminin yanı sıra ahlak, saygı ve barış eğitimlerinin de göz ardı edilemez. Söz açılmışken aynı zamanda din eğitiminin konuları arasında yer alan bu değerlerin birlikte yaşama kültürüne katkılarını da ayrı başlıklar altında değerlendirmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

2.1. Ahlak Eğitimi

Yaşadığımız yüzyılın temel sorunlarından biri de “ahlak sorunu”dur. Modern çağda insana yüklenen anlam, çalışma hayatının getirdiği koşuşturmalar, şehir yaşamının doğurduğu keşmekeş, insanın mekanik bir varlık olarak görülmesi, aile bireylerinin yaşantısı, kazanç elde etmek için insanlık dışı uygulamalar vb. bu sorunun temel dinamiğini oluşturmaktadır (Beldağ, 2022, 205). Doğal olarak bu tür sorunlar beraberinde birçok bireysel ve toplumsal sorunu da doğurmaktadır. Bu meyanda insan ile kutsal arasında kurulan bağların koparılması veya zayıflaması, insanların birbirine yabancılaşması, sigara, alkol, uyuşturucu gibi zararlı maddelerin kullanımının artması, şiddetin dozunun gün geçtikçe yükselmesi, cinayetlerin korkunç boyutlara ulaşması, insanlar arası ilişkilerde menfaatin hâkim olması, insan kaçakçılığının, fuhuş ticaretinin artması, çocuk yastakilerin suça zorlanması, ırkçılığın hortlaması gibi birçok olumsuzlukları saymak mümkündür. Özellikle günümüzde her şeyde esas olan standardizasyon düşüncesi hayatı tekdüzeleştirerek insanı âdeta bir robot hâline dönüştürmüştür (Demir, 2018, 291).

Ahlak, doğrudan din eğitiminin konularından birini oluşturur. Din eğitiminin ana hedeflerinden biri de bireylerin kişilik ve olgunluğunun ahlakî olarak geliştirilmesidir. Ahlakî değerlerin kabiliyete dönüşmesi doğal olarak bir süreci gerektirir. Bir arada yaşama konusu da ahlak eğitiminin, bununla bağlantılı olarak din eğitiminin konusu olduğuna göre konuyla ilgili ifade edilebilecek birtakım problemlerin din eğitiminin niteliğiyle de ilgili olduğunu belirtmek gerekir.

Bireyin ahlakî donanımı, onun tavır ve davranışlarına yansıdığı ölçüde

bir kıymet ifade eder. Söz gelimi, yaşantısında dürüstlük bir ahlakî erdemdir. Dürüst insandan beklenen, yalan, ikiyüzlülük, aldatma ve iftira gibi ahlaken problemli davranışlardan uzak durması, doğru sözlü olması, sözünde durması, güven vermesi, hâl ve hareketlerinde sahip olduğu bu erdemi göstermesidir. Adil bir insandan beklenen kul ve kamu hakkına dikkat etmesi ve bunu davranışlarına yansıtmasıdır. Hoşgörülü bir bireyden beklenen anlayışlı olması, farklı fıkırlere açık olması, saygı göstermesidir. Bu tür niteliklerin farklı bir enstrümanla ölçmek pek mümkün gözükmemektedir. Onun için ahlak eğitiminde olması gereken, ahlakî bilgilerin davranışa dönüşmesini sağlamaktır. Eğitimi yapılan ahlakî unsurların karaktere yansıdığı görülmedikçe bu eğitimin başarılı olduğu pek söylenemez. Bu nedenle ahlak eğitimi, ister din eğitimi müfredatı dahilinde uygulansın, ister dışında uygulansın, sağlıklı bir duygu ve vicdan gelişimini destekleyecek nitelikte gerçekleştirilmelidir. Yukarıda belirtilen temel ilkeler, bir arada yaşamanın temel konularından biri olarak ahlak öğretiminin içeriğini oluşturmalıdır (Aydın, 2008, 20). Böylece ahlak eğitimi, bu ilkeleri bireyin karakterine entegre etme başarısına ulaştıkça, toplumda ayrışmaların azalmasına katkı sağlayabilecektir.

2.2. Saygı Eğitimi

Din eğitiminin en temel dinamiklerinden birisi “saygı” prensibidir. Sadece birtakım davranış biçimlerini kapsayan fiilî eylemlerden ibaret olarak nitelendirilemeyecek bir kavram olan saygı, duyguları ve bazı zihinsel eylemleri de kapsar. İnsanların dinlerine, dinlerinin gerektirdiği inançlarına ve ritüellerine saygı göstermek de yine bu kapsamdadır.

İslam dini, yayılmaya başladığı andan itibaren farklı dinî inançlarla bir arada yaşama deneyimini sergileyen bir inanıştır. Bu din, aynı inanç sistemine sahip olmalarına rağmen aralarındaki düşünsel farklılıklardan dolayı birbirlerini dinsizlikle suçlayan ve yaşadıkları toplumda çeşitli inançlara hoşgörü göstermeyen bir ortamda bir arada yaşama tecrübesini insanlara göstermiştir (Baş, 2011, 42). Müslümanlar, Hz. Peygamber zamanından başlamak üzere farklı din mensuplarının inançlarına, kitaplarına, değerlerine, mabetlerine ve ritüellerine saygı duymuşlardır. İslam tarihine bakıldığında zaman zaman yaşanan savaşlara ve çatışmalara rağmen, -münferit birkaç

hâdisenin dışında- diğer din ve mezhep mensuplarının dinî değerlerini aşağılayıcı çok fazla bir olay vuku bulmaması işte bu saygının sonucudur. Bu saygı, kanaatimizce Müslümanların aldıkları din eğitiminin bir neticesidir. Zira İslam dininde diğer dinlerin kitaplarına, mabetlerine saldırmak yoktur. Farklı bir dinî inanca sahip olanlara ve onların değerlerine dil uzatmak yasaklanmıştır (Enam, 6/108). Gayrimüslim unsurlarca İslam dinine yapılan onca hakarete, camilere yapılan saldırılara, özellikle batıda son dönemde âdeta moda hâline getirilen ve güvenlik güçlerinin korumasında gerçekleşen Kur'an-ı Kerim yakma hâdiselerine rağmen Müslümanlarca diğer dinlerin mabetlerine ve kutsal kitaplarına karşı böylesi eylemler yok denilecek kadar azdır. İsrail'in bir asırdır Filistin'deki Müslümanlara karşı uyguladığı insanlık dışı politikalara, soykırım derecesine varan katliamlarına, camileri bombalamalarına, sadece Filistinliler için değil, dünyadaki tüm Müslümanlar nezdinde özel bir yeri olan Mescid-i Aksa'ya yönelik onca saldırısına rağmen ne Filistinli ne de diğer bölgelerdeki Müslümanların Tevrat'a ya da Havralara karşı herhangi bir saldırı yapmaması yine bu kapsamda değerlendirilebilir.

Yeri gelmişken şunu da ifade etmemiz gerekir: Günümüzde bazı çevrelerce, farklı din ve mezhep mensuplarının fikir ve davranışlarına saygı duymanın onların dinlerini kabul etmek manasına geldiği, bir Müslümanın böyle davranmasının yanlış olduğu gibi söylemler dile getirilmektedir. Oysa saygı duymak, karşı tarafın duygu, düşünce ve eylemlerini mutlak anlamda kabul etmek değildir. Saygısızlık etmemek de bir saygıdır. Ayrıca saygısızlık, bireyin şahsiyetini zedeleyen bir davranıştır. Karşımızdaki insan kim olursa olsun, insanları hafife almak, şahsına ve inancına karşı tahkir ifadeleri kullanmak İslam dininde kabul gören bir davranış değildir. Hz. Muhammed (sas.)'in böyle davrananların günah işlediğini ifade etmesi bu hususta önemli bir veridir (Müslim, "Birr", 32). Dolayısıyla bir Müslümanın, farklı düşüncelere, inançlara hakaret etme hakkı yoktur. O inanca saygı duyması onu kabul ettiği anlamına da gelmez. Saygısızlık etmemesi bir erdemdir. Aynı yaklaşımın diğer din mensuplarında da olması gerekir. Bireylere bu yaklaşımın kazandırılması, ancak sağlıklı bir din eğitimiyle mümkün olabilir.

Bazı batı ülkelerine baktığımızda devletin herkese kendi dinini öğrenme fırsatı vermeye, tarafsız bir şekilde kendi dininde ne varsa

onun anlatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin İngiltere, geçirdiği tarihî ve toplumsal değişmelerin de etkisiyle din derslerinin birleştirici gücünden faydalanan çok inançlı ve çok uluslu devletlerden biridir. İngiliz eğitim sisteminde “Fenomenolojik Din Eğitimi Modeli” adı verilen yaklaşımla fenomen (olgulardan) yola çıkılarak öğretmenler belli bir dinin esaslarını öğretmek yerine, örneğin hac, kurban ve zekât gibi çeşitli dinî fenomenler üzerinden ders işlemektedir. Bu sayede öğrenciler İslam’ın ana unsurlarını tarafsızca öğrenebilmektedir. Örneğin, Müslüman namaz kılar, kurban keser; Müslüman kadın örtünür, bunlar İslam’ın emirleridir bilgileri öğretmen tarafından öğrencilere verilir. Öğretmen dersi anlatırken “Müslüman kurban keser, bunun avantajı şudur” dememektedir. (Yılmaz, 2022, 117-118). Öğretmenin bir dine bağlı olmasının engel olmadığı bu yaklaşımda öğrencilerin birbirlerini anlama, saygı duyma ve empati yeteneklerine katkıda bulunması amaçlanmaktadır (Aydın-Osmanoğlu, 2016, 163). Burada öğretilen dinlerden biri de İslam’dır. Benzer durum diğer batı ülkelerinde de görülebilmektedir.

Türkiye’de de zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak bilgisi derslerinde benzer bir yaklaşımın olduğu söylenebilir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, İslam dini ve diğer dinleri anlatıcı bir bakış açısıyla eğitim konusu yapmayı hedeflemiştir. İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumlar, bilimsel bir yöntem ve mezhepler üstü bir yaklaşım kullanılarak ele alınmıştır. Diğer yaşayan dinler ise yine bilimsel bir yöntemle, dinlerin açıklamalı ve gerçekçi bir yaklaşımla öğretim konusu yapılmıştır. (MEB, 2018, 8).

2.3. Barış Eğitimi

Barış ve huzur içinde bir yaşam sürmek, akliselim sahibi tüm insanların istediği bir durumdur. Hiç kimse kavganın, gürültünün ve çatışmanın olduğu bir ortamda yaşamak istemez. İnsanların bir arada barış ve huzur içerisinde yaşamaları, bir adı da “barış” olan İslâm’ın temel hedeflerinden biridir. Hz. Muhammed’in Medine’de yaptığı ilk icraatlardan biri de diğer din mensuplarıyla yaptığı vatandaşlık sözleşmesidir. “Medine Vesikası” adı verilen bu sözleşmeye göre, diğer din mensuplarına kendi dinlerini özgürce yaşama hakkı verilmiştir (Özkan, 2019, Ek-2/213-214). Bununla birlikte zorlama yapılmadan dine davet çalışmaları da sürdürülmüştür. Sonraki İslam devletlerinde

de durum değişmemiş, Müslüman ülkeler hüküm sürdükleri bölgelerde gayrimüslim unsurların barış ve huzur içinde kendi dinlerini yaşamalarına imkân sunmuşlardır. Bu duruma en güzel örneklerden biri de hiç şüphesiz altı asır boyunca yaygın ifadeyle “yetmiş iki buçuk milleti” bir arada tutma başarısını gösteren Osmanlı Devleti’dir (Gümüş, 2009, 165-198). Osmanlı Devleti, farklı ırk, din, mezhep, kültür müntesiplerini asırlarca bir arada tutmayı becerebilmiştir (Eryılmaz, 2019; Özgişi, 2014, 345-356). Ancak ne zamanki bu unsurlar arasında çatışma başlamış, o zaman toplumdaki huzur ve barış ortamı da bozulmuştur.

Gerekçesi ne olursa olsun, bir topluma tefrika girdiğinde toplumun huzur ve güveni Mehmet Akif’in aşağıdaki dizelerinde ifade ettiği gibi bozulacaktır:

“Girmeden bir millete tefrika düşman giremez,

Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.

Sen, ben desin efrat, aradan vahdeti kaldır,

Milletler için felaket işte o zamandır.” (Ersoy, 2011)

Aynı ülkeyi paylaşıyorsak, aynı toplumun bir parçasıysak sosyal barışa ihtiyacımız vardır. Barış içinde yaşayan bireylerin yetiştirilmesi için de eğitime muhtaç olduğumuz açıktır. Bu nedenle, barış eğitimi, sadece din eğitiminde değil, eğitimin tamamında işlenmesi gereken bir değer olmalıdır. Öte yandan dinlerin barış konusundaki mesajları doğru ve yeterince işlenebilirse bu takdirde birlikte yaşamada dinlerin katkısı daha doğru görülebilecektir. Aksi hâlde din, yetkisiz kişilerin elinde yozlaşarak bizzat kendisi bir arada yaşamı ve sosyal barışı tehdit eder bir hâle gelecektir (Yılmaz, 2003, 238).

SONUÇ

Bir arada yaşama insanlığın tecrübe ettiği en eski olgulardan biridir. İnsanlık tarihi, bu deneyimin olumlu ve olumsuz birçok örneğiyle doludur. İnsanların huzur ve mutluluk içerisinde bir arada yaşaması, yaşam kalitesini de artıran bir etmendir. Birlikte yaşam kültürünün geliştirilmesi ve sağlıklı bir şekilde devamı ancak birtakım unsurların devreye girmesiyle mümkündür. Eğitim, özellikle de din eğitimi bunu sağlayacak unsurlardan biridir.

Aynı toplumda bireylerin barış içerisinde bir arada yaşayabilmesi için arada yaşamayı sağlayacak unsurların eğitiminden geçmesi gerekir. İster din eğitimiyle ister vatandaşlık eğitimiyle bir şekilde bireylere erken yaşlarda bir arada yaşamamanın şifreleri kazandırılmalıdır. Burada din eğitime önemli bir rol düşmektedir. Dini öğretirken de diğer dinleri öğretmemiz şarttır. Farklı dinleri öğrettiğimiz de bireylere, “onlar öyle inanıyor, ama bizimki de budur. Biz, dinimizin doğru olduğuna inanıyoruz, ama onlara da saygı göstermeliyiz, hiç olmazsa saygısızlık etmemeliyiz, onların değerlerine hakaret etmemeliyiz” denilmelidir. Sosyal barış için böyle bir yaklaşım sergilenmelidir.

Din eğitimi, insanların farklı dinlere sahip oldukları durumlarda, diğer insanların inançlarını anlamalarına yardımcı olur. Din eğitimi sayesinde bireyler, farklı inançlara sahip kişilerin dinlerine ve dinî ritüellerine saygı duymasını öğrenir. Bu da, farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamasını sağlar.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı. “İsrail’in Gazze Saldırılarında Öldürülen Filistinlilerin Sayısı 23.210’a Yükseldi” (10 Ocak 2024). <https://www.aa.com.tr>
- Anadolu Ajansı. “PEGIDA Avrupa’nın 14 Kentinde Gösteri Düzenledi” (20 Ocak 2024). <https://www.aa.com.tr>
- Anadolu Ajansı. “Filmi provakatif amaçla yaptım” (20 Ocak 2024). <https://www.aa.com.tr>
- Aşlamacı, İbrahim. “Din Hizmetleri ve Din Eğitimi Politikalarının Birlikte Yaşama Kültürüne Etkisi: Türkiye ve Pakistan Örneği Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Hiz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku*, 467-482. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Aydın, Mahmut. “Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülahazalar”. *Milel ve Nihal* 6/2, (Ağustos 2009), 9-30.
- Aydın, Mehmet Zeki. Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi. Ankara: Nobel Yayınları, 2008.
- Aydın, Muhammet Şevki- Osmanoğlu, Cemil. *Kültürlerarası Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Baş, Mustafa. “İslam Tarihinde ve Tarihimizde Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Tecrübesi”. *Dini Araştırmalar* 14/38, (2011), 41-58.

- Beldağ, Adem. "Ahlak ve Değerler Eğitimi". *Din Eğitimi*. ed. İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu. 205-218. Ankara: Bilay Yayınları, 4. Baskı, 2022.
- Demir, Rıdvan. "Modern Toplumda Ahlaki Değişim ve Ahlak Eğitimi". *Modernleşme Sürecinde Müslümanlar*. ed. Necmettin Çalışkan. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018.
- Ersoy, Mehmet Akif Ersoy. *Safahat*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlıda Birlikte Yaşama Politikası*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2019.
- Gafarov, Anar. "Farklılıklarla Birlik ve Beraberlik İçinde Yaşamının Dinamiği Olarak Hz. Muhammed, İslam Medeniyeti ve Ahlak Düşüncesi". *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. ed. Recep Çetintaş vd. 143-174. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Gümüş, Nebi. "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği". *Milel ve Nihal* 6/2 (Haziran 2009), 165-198.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Güneş, Adem. "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-Journal of International Social Research* 11/57 (2018), 834-845.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu- Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Köylü, Mustafa. "Sosyal Din Eğitimi Modeli: ABD ve Latin Amerika Örneği". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 109-128.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac. *Sahih-i Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı, 1992.
- MEB, Millî Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*. Ankara: 2018.

Özcan, Zeynep. "Birlikte Yaşamının İmkânı Olarak "Öteki"yi Anlamak". *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.

Özel, İsmet. "Anlam Alanının İmkân Olarak Öteki ile İletişim". *Din ve Hayat* 22 (Haziran 2014), 51-53.

Özgişi, Tunca. "Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü Geliştirmek İçin Uyguladığı Politikalara Örnekler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 26 (2014), 345-356.

Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/213-214. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2019.

Polat, Mizrap. "Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi". *Marife* 10/1 (2010), 143-155.

Sabah. "Kur'an Yakma Provakasyonu" (10 Ocak 2024). <https://www.sabah.com.tr>

Şeker, N. Tülay- Yağız, Deniz. "Charlie Hebdo Saldırısının Türk ve Fransız Basınındaki Sunumu". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 24, (2015), 189-211.

Yılmaz, Hüseyin. *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Yılmaz, Hüseyin. "Sosyal Bütünleşmemizin Temel Sorunları ve Bazı Çözüm Önerileri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Aralık 2010), 73-101.

Yılmaz, Macid. "Genel Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi". *Din Eğitimi*. ed. İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu. 109-123. Ankara: Bilay Yayınları, 4. Baskı, 2022.